

O'ZBEKISTONDA ISLOM MOLIIYASI VA LIZING XIZMATLARI

**Isayev Oybek Baxramovich,
O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi**

O'zbekistonda juda katta potensial talabga ega bo'lgan soha – Islom moliyasi xizmat turlarini keng joriy qilishda lizing xizmat turining imkoniyatlari va o'ziga xos jihatlari, shuningdek ushbu xizmat turini islomiy moliyalashtirishga moslashtirish yo'llari va ahamiyati yoritilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2020 yil 29 dekabrda Oliy Majlisga yo'llagan murojaatnomasida «Mamlakatimizda Islom moliyaviy xizmatlarini joriy etish bo'yicha huquqiy bazani yaratish vaqt-soati yetib keldi. Bu borada Islom taraqqiyot banki va boshqa xalqaro moliya tashkilotlari ekspertlari jalb etiladi», dedi.

Shu asosda 2022 yil 20 aprelda O'zbekiston Respublikasining “Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to'g'risida” gi Qonuni chiqdi. Ushbu Qonun O'zbekistonda birinchi marta “islomiy moliyalashtirish” tushunchasi qonuniy asosga ega bo'lishiga va davlatimizda islom moliyasining rivojlanishiga turtki bo'ldi. Mikromoliya tashkilotlari tomonidan islomiy moliyalashtirishga oid xizmatlar ko'rsatishga qonunan ruxsat berildi, bunda jismoniy shaxslarga 50 mln.so'mgacha, yuridik shaxslarga 300 mln.so'mgacha qarz berish ko'zda tutilgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, an'anaviy moliyalashtirish turlari ichida islomiy moliyalashtirishga eng yaqin turi bu lizing xizmati hisoblanadi.

Bugungi kunda ingliz tilida “lizing” deb ataluvchi ijara bitimi ham dastlab Murobaha singari moliyalashtirish usuli sifatida ishlatilmagan. Bu shunchaki bir shaxsning mulkini boshqa bir shaxsga kelishilgan muddatga, muayyan to'lov asosida foydalanish huquqini berish bitimi bo'lgan. Biroq keyinchalik ba'zi moliyaviy muassasalar foizga asoslangan uzoq muddatli kredit berish o'rniga lizingdan moliyalashtirish usuli sifatida foydalana boshlashgan. Ijaraning bir turi borki, u “moliyaviy lizing” deb ataladi va bunda amaliy (haqiqiy) ijaraning bir qancha asosiy xususiyatlari yo'q.

Foizsiz ishlaydigan moliya muassasalari faoliyat boshlagan paytga kelib lizing butun dunyoda moliyalashtirish usuli sifatida tanilib bo'lgan edi. Tez orada islom moliya muassasalari ham ijaradan foizsiz moliyalashtirish uchun foydalanish mumkinligini va bu shariatga zid emasligini anglashgan. Shunday qilib, lizing islomiy moliya muassasalari tomonidan qabul qilingan, ammo ularning ko'pchiligi “moliyaviy lizing”ni amaliy (haqiqiy) ijaradan ko'ra ko'proq foizli moliya amaliyotiga o'xshash tomonlari borligiga e'tibor qaratishmagan. Shu sababli ular an'anaviy moliya muassasalari foydalanadigan lizing shartnomalari namunalaridan hech qanday o'zgarishlarsiz foydalana boshlashgan, holbuki ularning bir qator shartlari islom qoidalariga mos emas edi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, dastlab lizing moliyalashtirish usuli / mahsuloti bo'lmagan. Biroq, ijara bitimi ma'lum shartlarga rioya qilingan holda moliyalashtirish uchun ishlatilishi mumkin. Albatta bunda “foiz” so'zini “ijara”ga “ipoteka” (ya'ni ko'chmas mulkni garovga qo'yish evaziga olingan kredit)ni “ijaraga olingan mulk”ga o'zgartirib qo'yish bilan ish bitmaydi. Lizing va foizli kredit o'rtasida jiddiy farqlar borki, islom dini talablariga javob bera

oladigan ijara shartnomasi tuzish uchun ijaraga bag'ishlangan maqolamizning birinchi qismida eslatib o'tilgan lizinga aloqador barcha shart va qoidalarga rioya qilish zarur bo'ladi. Quyida zamonaviy moliyaviy lizing va islomda ruxsat etilgan ijara o'rtasidagi asosiy farqlarni ko'rsatib o'tamiz.

Lizingning lug'aviy ma'nosi biror bir mulkni shartnoma asosida va muayyan to'lov evaziga vaqtincha foydalanishga berishdir. Bugungi kunda asosan korxonalariga biror-bir uskuna va dastgohlarni keyinchalik sotib olish huquqi bilan ijaraga berishga aytiladi.

Savdo bitimidan farqli o'laroq, ijara shartnomasi kelajakdagi biror muayyan sanadan boshlanish sharti bilan tuzilishi ham mumkin (masalan ijara shartnomasi 2022 yil 1 yanvar kuni tuziladi, lekin 2022 yil 1 martdan boshlab kuchga kiradi va ijara ham 1 martdan boshlanadi).

Demak, shariatda biror nimani oldindan sotish ta'qiqlangan bo'lsada, ijarada bunga ruxsat beriladi, albatta bunda ijara haqi to'lash ham ijaraga berilayotgan mulk ijara oluvchiga yetkazilgandan (taqdim etilgandan) keyin boshlanadi.

"Moliyaviy lizing"ning aksariyat ko'rinishlarida lizing beruvchi moliya muassasasi lizingga berilayotgan mulkni lizing oluvchining o'zi orqali sotib oladi. Bunda lizing oluvchi mulkni lizing beruvchi nomidan sotib oladi, lizing beruvchi esa mulk narxini sotuvchiga (ya'ni mol yetkazib beruvchiga) to'g'ridan-to'g'ri yoki lizing oluvchi orqali o'tkazadi.

Ba'zi lizing shartnomalari, lizing beruvchi to'lovni amalga oshirgan kundan boshlab kuchga kirishini ko'zda tutadi, bunda lizing oluvchi mulkni qabul qilib olgan yoki olmaganligi e'tiborga olinmaydi. Bu esa, lizing oluvchining (lizing bo'yicha) javobgarligi (ma'suliyati) lizingga olinayotgan mulkni qabul qilib olishidan oldin boshlanishini anglatadi. Ammo shari'atda bunga yo'l qo'yilmaydi, chunki bu huddi mijozga berilgan pul uchun ijara haqi olishdek gap, ya'ni bu ayni foiz (ribo)ning o'zi.

Shari'atga ko'ra to'g'ri yo'l quyidagicha: ijara haqi bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish lizing oluvchi mulkni qabul qilib olganidan keyin boshlanadi, lizingga olinayotgan mulk uchun to'lov amalga oshirilgandan kundan emas. Agar mol yetkazib beruvchi to'lovni to'liq ravishda qabul qilib olgandan keyin molni yetkazib berishni kechiktirsa, lizing oluvchi bu davr uchun javobgar bo'lmaydi.

XSRIK homiyligida tashkil etilgan Toiba lizing kompaniyasi mijozlarga ijara (islomiy lizing) xizmatini yo'lga qo'ygan bo'lib, bunda mijozlarga foizsiz lizing shartnomasi, ya'ni asbob-uskunalarini sotib olishda ularning ustiga kompaniyaning ustama haqini qo'ygan holda muddatli bo'lib-bo'lib berish orqali mablag'larni qaytarish imkoniyati mavjud. Shu kabi shartlarda, O'zbeklizing kompaniyasi va bir qancha xususiy kompaniyalar (IMAN, UZARO, ALIF SHOP) avtomobil, ko'chmas mulk va maishiy texnikalarni muddatli to'lov asosida sotish xizmatlarini yo'lga qo'yganlar.

O'zbekiston aholisining 90 foizdan ortig'ini musulmonlar tashkil qiladi va shu faktning o'zi O'zbekistonda islomiy moliyalashtirishga bo'lgan qiziqishning qanchalik katta ekanligidan dalolat beradi. Bilamizki, islomda pulni foizga berish orqali foyda olish taqiqlangan, an'anaviy moliyalashtirish tizimi esa foizlarga tayanadi. Foizli kredit va shu kabi moliyalashtirish xizmatlaridan foydalanishni istamagan aholi qatlami va biznes vakillari uchun islomiy moliyalashtirish xizmat turlari taklif etilsa, biznes vakillarida o'z ishlab chiqarish xajmini oshirishga bo'lgan xohishini orttiradi, ularga yangi uskunalar keltirish imkonini beradi va

natijada bu O'zbekiston iqtisodiyotining yana-da o'sishiga katta turtki bo'ladi. Islom moliyasi xizmat turlarini O'zbekistonda keng joriy qilinishining asosiy mezonlaridan biri bu O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, banklar va banklar faoliyati to'g'risidagi qonunlarga, soliq va fuqarolik kodekslariga va boshqa qonun osti hujjatlarga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yoki alohida qonun qabul qilish orqali amalga oshirilishi mumkin. Bundan tashqari, O'zbekistonda bu sohada kadrlarni tayyorlash bo'yicha amaliy ishlarni yanada kuchaytirish lozim. Shuningdek, bu borada aholining savodxonligini oshirish ham muhim sanaladi, chunki islomiy moliyalashtirish bo'yicha yetarli bilimga ega bo'lmagan aholi, uni an'anaviy moliyalashtirishdan farqini tushunib yetmasligi yoki noto'g'ri talqin qilinishiga olib keladi.

Islom moliyasi xizmat turlari ichida "ijara" xizmat turi ana'anaviy lizing xizmatiga juda yaqin, lekin bunda ayrim shartlar asosida ishlash kerak bo'ladi, ya'ni:

1) Lizingga sotib olinayotgan uskuna yoki jihoz ta'qiqlangan yo'nalishlarda bo'lmasligi kerak (spirtli ichimliklar yoki sigaret uskunasi, cho'chqa go'shtidan mahsulotlar ishlab chiqarish va boshqalar).

2) Penya undirilmasligi kerak, undirilgan taqdirda ham faqat mas'uliyatni oshirish uchun bo'lishi kerak, bunda undirilgan penya summasi hayriyaga yo'naltirilishi kerak.

3) Lizing to'lovlari lizing oluvchi tomonidan lizing obyektini qabul qilib olgandan keyin boshlanishi kerak.

4) Agar sotish va keyin qayta ijaraga olish kabi ikki xil operatsiya alohida shartnomalarda aks etishi kerak.

Jarima masalasining juda ko'p bahs-munozaralarga sabab bo'ladigan muhim masalalardan biri ekanligini inobatga olib bugungi kunda islom moliyasi sohasida eng obro'li tashkilotlardan bo'lgan "Kuwait Finance House" Fatvo qo'mitasining islom moliyasiga aloqador shartnomalardan kelib chiquvchi qarz majburiyatlari bilan bog'liq bo'lgan to'lovlarni kechiktirganlik uchun jarima hisoblash bo'yicha fatvolaridan quyidagicha xulosalar qilish mumkin:

Har qanday to'lanmagan qarz sababli jarima hisoblash "ribo" hisoblanadi va islom huquqshunosligi qoidalariga ziddir. Ammo, islom moliyasi muassasalari (IMM) amaliyotlari ko'lamini inobatga olib, o'z vaqtida to'lovlarni amalga oshirmayotgan jismoniy va yuridik shaxslardan jarima undirmaslik katta miqdorda to'lovlar qilinmasligiga yoki hech bo'lmaganda to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshirilmasligiga sabab bo'lmasligi va ataylab to'lovlarni kechiktirish tufayli paydo bo'ladigan kattaroq zararning oldini olish maqsadida jarima undirishga ruxsat beradi.

Undirilgan jarimalar faqat xayriya maqsadlarida sarf qilinishi kerak va IMM daromadlari tarkibiga kiritilishi, moliyaviy, investitsiyaviy yoki boshqa maqsadlarda ishlatishi mumkin emas.

Jarima hisobidan olingan mablag'larni muddati o'tgan qarzdorlikni undirish uchun qilingan bevosita xarajatlarni (masalan sud, advokat xarajatlari, garovni undirish xarajatlari) qoplash uchun ishlatishga haqli. Ammo, ushbu xarajatlar qo'ldan boy berilgan manfaatni (ya'ni olinmay qolgan foydani) qo'lga kiritishni o'z ichiga olishi qati'yan taqiqlanadi.

Lekin, agar mijoz to'lovni iqtisodiy-moliyaviy holati yomonlashgani uchun, ya'ni obyektiv sabablarga ko'ra o'z vaqtida amalga oshirilmaganligini isbotlab bersa, bunday mijozga

nisbatan jarima qo'llash mumkin emas.

Jarima hisoblashdan ko'ra mijozlarni tartibga soladigan boshqa samarali (masalan, garovni undirish, ataylab to'lamagan qarzdorni sudga berish, "qora ro'yxatga" kiritish kabi) usullar bo'lsa, ana shu usuldan foydalanishlari zarur.

O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra, (xususan 1998 yil 29 avgustdagi "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni 25-moddasi) "tovarlarni yetkazib berish muddatlari kechiktirib yuborilgan, to'liq yetkazib berilmagan, ishlar bajarilmagan yoki xizmatlar ko'rsatilmagan hollarda, tovar yetkazib beruvchi (pudratchi) sotib oluvchiga (buyurtmachiga) kechiktirilgan har bir kun uchun majburiyat bajarilmagan qismining 0,5 foizi miqdorida penya to'laydi, biroq bunda penyaning umumiy summasi yetkazib berilmagan tovarlar, bajarilmagan ishlar yoki ko'rsatilmagan xizmatlar bahosining 50 foizidan oshib ketmasligi lozim. Penyani to'lash shartnoma majburiyatlarini buzgan tarafni tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborish, to'liq yetkazib bermaslik, ishlarni bajarmaslik yoki xizmatlarni ko'rsatmaslik oqibatida yetkazilgan zararni qoplashdan ozod etmaydi.

Lizing beruvchi yuqorida keltirilgandek, penyani shartnomada ko'rsatmasligi mumkin, lekin keyinchalik soliq yoki audit tekshiruvlari davomida savol tug'dirishi mumkin, chunki qonunchilikka ko'ra penya to'g'risida band shartnomada keltirilmasa ham bu yerda Lizing beruvchining ma'lum bir miqdordagi olishi mumkin bo'lgan pul mablag'lari olinmay qolgani bilan bu summa daromadga olinishi va undan soliq to'lanishi lozimligi kelib chiqishi mumkin.

Islomiy moliyalashtirishning an'anaviy moliyalashtirishdan asosiy farqi shundan iboratki, islomiy moliya foyda va zararni bo'lishish hamda real aktivlarga asoslangan moliyalashtirishni o'zida namoyon qiladi. Boshqacha qilib aytganda, islomiy moliyalashtirish sherikchilikka, hamkorlikka asoslangan.

Ayrim lizing kompaniyalari mijozlarga ijara (islomiy lizing) xizmatini yo'lga qo'ygan bo'lib, bunda mijozlarga foizsiz lizing shartnomasi, ya'ni asbob-uskunalarni sotib olishda ularning ustiga kompaniyaning ustama haqini qo'ygan holda muddatli bo'lib-bo'lib berish orqali mablag'larni qaytarish imkoniyati mavjud. Shu kabi shartlarda, O'zbeklizing, Taiba lizing kompaniyalari va bir qancha xususiy moliyaviy tashkilotlar avtomobil, ko'chmas mulk va maishiy texnikalarni muddatli to'lov asosida sotish xizmatlarini yo'lga qo'yganlar.

Islom moliyaviy xizmatlarini ko'rsatish uchun bir qator qonun hujjatlariga, jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolik kodeksi", "Soliq kodeksi", "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoya qilish kafolatlari to'g'risida", "Lizing to'g'risida", "Ipoteka to'g'risida", "Garov to'g'risida"gi Qonunlarga va boshqa zarur normativ hujjatlarga xalqaro tajriba va AAOIFI (Islom moliya institutlari uchun audit va buxgalteriya standartlari tashkiloti) va boshqa xalqaro islom tashkilotlari standartlari asosida tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish hamda yangi normativ hujjatlar ishlab chiqish lozim.

O'zbekistonda islom moliyasini keng joriy qilishda Malayziya davlatining tajribasi samarali bo'lishi mumkin, chunki bugungi kunda dunyo bo'ylab islom moliyasi eng kuchli rivojlangan davlat aynan Malayziya hisoblanadi. Bunda O'zbekiston uchun qulaylik tomoni shundaki, Malayziyada an'anaviy banklarda ham islom moliyasi xizmatlari parallel ravishda va ortiqcha xarajatlarsiz, kerak bo'lsa bitta bankomatda 2 xil xizmat ko'rsatish yo'lga

qo'yilganligi orqali amalga oshirilmoqda. Bu juda qulay va samarali usul hisoblanadi. Bunda pullar bankomatdagi umumiy qutichalarga tushadi va o'sha qutichalardan pullarni chiqarib beradi, biroq "hisobga olish alohida alohida" amalga oshiriladi. Bu esa islom moliyasi talablariga mos keladi, ya'ni shariatda pulning kelib chiqishiga alohida e'tibor qilinadi.

O'zbekistonda bugungi kunda "TAIBA-Leasing" lizing tashkiloti tomonidan islom moliyasiga asoslangan "ijara" xizmati (islomiy lizing) ko'rsatib kelinmoqda. "TAIBA-Leasing" tashkilotining yuridik shaxslarga tadbirkorlik uchun "ijara" asosida xizmat ko'rsatish ma'lumotlari quyidagi ko'rsatilgan:

Moliyalashtiruvchi tashkilot va summasi (pul manbasi)	Xususiy sektorni rivojlantirish bo'yicha Islom korporatsiyasi 100% shu'ba korxonasi
Xizmat turi	lizing
Moliyalashtirishning muddati	13-36 oy
Sotuv ustamasi miqdori	17%
To'lov	Oldindan 30% to'lov
Kechiktirilgan to'lov uchun to'lanadigan penya (jarima)	Kechiktirilgan har 1 kunga 0,1% (xayriyaga yo'naltiriladi)

Xulosa va takliflar: Bugungi kunda O'zbekistonda ko'plab lizing kompaniyalari mavjud. Shulardan bor-yo'g'i 2-3 ta kompaniya islomiy lizing shartlari asosida ishlamoqda, qolgan barchasi an'anaviy lizing shartlarida ishlaydi.

Lizing kompaniyalar xalqaro islomiy tashkilotlardan moliyalashtirish olishlari uchun yetarli aktivga ega bo'lishlari yoki bank kafolati berishlari lozim bo'ladi. Shuningdek, lizing tashkilotlari o'zlari sherikchilik asosida Ustav jamg'armasiga qo'shimcha mablag'lar jalb qilish orqali ham lizing uchun sarmoyaga ega bo'la oladilar. Bunda asosiy masala shundaki, O'zbekistondagi lizing kompaniyalar "ijara" (islomiy lizing) xizmatini to'g'ri yo'lga qo'ya olsalar, ularning mijozlari soni ortishi mumkin, chunki islom prinsiplariga mos kelmaydigan shartlar asosida ishlashni xohlamaydigan biznes vakillari hozirda yetarli lizing xizmati taklifiga ega emas.

Mavjud barcha lizing kompaniyalar xizmatlari qatoriga islomiy lizing, ya'ni "ijara" xizmatini ham kiritish bo'yicha quyidagi takliflarni berish:

1) Lizingga sotib olinayotgan uskuna yoki jihoz ta'qiqlangan yo'nalishlarda bo'lmasligi kerak (spirtli ichimliklar yoki sigaret uskunasi, cho'chqa go'shtidan mahsulotlar ishlab chiqarish va boshqalar).

2) Lizing to'lovlari Lizing oluvchi tomonidan lizing obyektini (masalan uskunani) qabul qilib olgandan keyin boshlanishi kerak.

3) Agar sotish va keyin qayta ijaraga olish kabi ikki xil jarayonni bo'yicha kelishuv bo'lgan bo'lsa, u holda har bir jarayon alohida shartnomalarda aks etishi kerak.

4) Lizing tashkiloti autsors kelishuv asosida (mahalliy yoki xorijiy islom moliyasi bo'yicha ekspert (yoki ekspertlar Kengashi) bilan ishlashi va yangi xizmat turlarini kelishishi lozim (bunda ekspert yoki Kengash yetarli darajada kompetensiyaga ega va xulosa berishda mustaqil bo'lishi shart);

5) Jarima (penya) undirish masalasida:

- O'zbekiston qonunchiligi asosida jarima (penya) undirilishi kerak;
- undirilgan jarima daromadga olinishi shart (qonun bo'yicha);
- jarima miqdorini belgilash va undirish faqatgina Lizing oluvchining mas'uliyatini oshirish maqsadida va uning joriy moliyaviy ahvolini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak;

- Undirilgan jarima to'liq summasidan qonunchilik bo'yicha belgilangan tartibda soliq hisoblanishi va to'lanishi lozim;

- jarima undirish (muddati kechiktirilgan to'lovlar borligi sababli) sud orqali amalga oshirilgan taqdirda undirilgan jarima summasidan sud va advokatlarga, undiruvni garovga qaratish bo'yicha amalga oshirilgan xarajatlar qoplanishi mumkin;

- yuqoridagi ikkita bandda ko'rsatilgan soliq va xarajatlar to'langanidan qolgan jarimaning barcha miqdori hayriyaga yo'naltirilishi kerak.

Yuqoridagi barcha bandlar lizing shartnomasida aks ettirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Pul manbasi bo'yicha ham imkon qadar lizing tashkilotlari an'anaviy bank kreditlaridan foydalanmasligi, boshqa sarmoya manbalari topishga xarakat qilishi lozim.

Takliflarning ayrimlari oldin O'zbekiston miqyosida umuman biron ilmiy ishlarda yoritilmagan, shu sababdan yangi hisoblanadi va albatta amaliyotda joriy etish ko'pchilikka foyda keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi "Lizing to'g'risida"gi Qonuni, 14.04.1999y.
<https://lex.uz/ru/docs/85259>
2. O'zbekiston Respublikasi "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi Qonuni, 29.08.1998y.
<https://lex.uz/docs/18942>
3. O'zbekiston Respublikasi "Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to'g'risida"gi Qonuni, 20.04.2022y.
<https://lex.uz/en/docs/5972411>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
<https://president.uz/uz/lists/view/4057>
5. Differences and similarities between ijara and conventional operating lease contracts. Mateha Fatima. College of Management Sciences. PAF-Karachi Institute of Economics and Technology.
<https://core.ac.uk/download/pdf/268095035.pdf>
6. islommoliyasi.uz sayti ma'lumotlari.
7. taibaleasing.com sayti ma'lumotlari.